

DOSLEJ NEZNANI JUŽNOSLOVANSKI PEČATI

Večji del južnoslovanskih pečatov je objavil v slikah in s kratkimi opisi Aleksa Ivić,¹ toda je že Jireček opozoril na pomanjkljivosti tega drugače zaslužnega dela.² Ivić je namreč svoje gradivo črpal oziroma objavil pečate samo z onih južnoslovanskih listin, ki so bile leta 1833 iz dubrovniškega arhiva prenesene v Haus-, Hof- und Staatsarchiv na Dunaju in tamkaj ostale vse do leta 1921,³ in še te precej površno, tako da je tudi s teh listin ostalo nekaj pečatov neobjavljenih.⁴ Ko je Avstrija leta 1833 dala prenesti dubrovniške arhivalije na Dunaj, je ostalo nekaj listin, predvsem pa pisma južnoslovanskih vladarjev in velefevdalcev, vse do danes v Dubrovniku, in na teh pismih so važni pečati, ki jih Ivićeva zbirka ni zajela. Prav tako Ivić tudi s Sv. Gore nima nobenih pečatov, čeprav so tudi tamkaj važni, še neznani primerki. V naslednjem bomo skušali spopolniti vsaj glavne vrzeli Ivićeve zbirke.

I. Srbski pečati

1. *Nemanjići*. Prvi srbski voščeni pečat na nedatirani, toda med leti 1214 in 1217, verjetno leta 1215⁵ izdani listini velikega župana, pozneje kralja Štefana Prvovenčanega, je poznan samo po kratkem opisu K. Jirečka.⁶ Od pečata je ohranjena samo desna gornja četrtina, toda tudi ta zadostuje, da se vidi njegove glavne značilnosti. Že ta prvi srbski voščeni pečat je imel obliko ploče, ki ostaja tipična oblika srbske državne pisarne od Prvovenčanega do despota Jurija Smederevca, medtem ko druge južnoslovanske pisarne uporabljajo poleg ploče tudi druge

¹ A. Ivić, *Stari srpski pečati i grbovi*. Knjige Mat. Srp. 40, Novi Sad 1910.

² V Arch. f. slav. Phil. 33, str. 289 sl.

³ O usodi teh arhivalij prim. St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda u srednjem veku. I Izvori i historiografija*. Pos. izd. Srp. kr. akad. 121, Beograd 1937, str. 26 in 313 sl.

⁴ Tako so n. pr. naši pečati št. 7, 10, 14—21, 23 in 24 z dokumentov, ki so se od 1833 do 1921 nahajali v Haus-, Hof- und Staatsarchivu na Dunaju.

⁵ O datiranju te listine prim. V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*. Rad JAZU 283, str. 83.

⁶ Glasnik Srp. uč. dr. 47, str. 305, in AfslPh. 33, str. 289.

oblike (n. pr. skodelice, polkrogle oziroma poljabolka, celo čolna itd.). Ploča Štefanovega pečata je debela 0,8—1,1 cm in verjetno ni bila čisti krog, ampak oval s širino ca. 4—4,5 in višino 5,5—6 cm. Pečatno polje je po vzoru bizantinskih svinčenih bul izpolnjeno samo z napisom, ne pa s kako podobo, kakor je to bila navada pri zahodnoevropskih pečatih. Jireček je čital na pečatu ime *Стефан*, toda od vseh črk bi se dalo z gotovostjo identificirati samo *ϕ*, ostalih črk ni mogoče določiti (sl. 1).

Od Štefanovih sinov Radoslava, Vladislava in Uroša I. ter Uroševe žene Jelene so pečati ohranjeni.⁷ Iz časa vlade Uroša I. se nahaja v dubrovniškem arhivu pobotnica Uroševega poslanca Grdomanu Šumečiča od 14. septembra 1252, s katero potrjuje prejem 1200 perperjev vojne odškodnine, ki jo je Dubrovnik moral izplačati Urošu.⁸ Na pobotnici visi Grdomanov pečat, ki je za našo sfragistiko nenavadno zanimiv in važen, prvič zato, ker je to edini ohranjeni srbski privatni pečat iz dobe Nemanjićev, drugič v kulturnozgodovinskem pogledu zato, ker zelo preseneča dejstvo, da je navaden srbski fevdalec Grdoman, ki gotovo ni član kake ugledne vefevdalne rodbine, imel leta 1252 že svoj lastni pečat. V tem času pečati še niso kaj navadnega. Dubrovniški pečat na primer se prvič omenja šele leta 1235 in ga Dubrovnik gotovo ni imel mnogo prej, ker bi ga notar presbiter Pascalis de Capalu, ki ga prvič omenja in ki je v službi že od leta 1228 dalje, v kateri svojih številnih prejšnjih listin vsaj omenil, če že ne rabil. Ohranjen je ta dubrovniški pečat šele na listini iz leta 1248. Ali n. pr. ko Ulcinj leta 1242 sklepa pogodbo z Dubrovnikom, ima od Ulcinjanov samo škof Marko svoj pečat, in ko mora pogodbo zapečatiti tudi glavni posvetni predstavnik Ulcinja, mora uporabiti škofov tipar, ker svojega ali občinskega še nima. Končno n. pr. Split še leta 1254 izdaja Dubrovniku javnopravno listino, ki ni overjena s pečatom, ker ga verjetno Split tedaj še nima.⁹ Pri takih splošnih razmerah je v kulturnozgodovinskem pogledu zelo zanimivo, a tudi nepričakovano dejstvo, da ima navadni srbski fevdalec svoj lastni pečat. Za kulturno zaostalost to dejstvo vsekakor ne govori.

Grdomanov pečat ni bizantinskega tipa, t. j. ne vsebuje samo legendo, ampak ima v polju nek heraldični znak, a okoli heraldičnega znaka so v krogu razmeščene cirilske črke »П[ечатъ] Грдомана«.¹⁰ Heraldični znak v polju pa je tako slabo ohranjen, da se je težko odločiti, kaj naj

⁷ Ivić, sl. 1, 4—6, 8 in 12. Pri Iviću sta sliki 9 in 10 napačno pripisani Urošu I., v resnici sta ta dva pečata z listin Uroša II. Milutina. Ivićeve zmote je kriv Miklošič, ki obe nedatirani listini (M 51, ki ustreza Ivićevemu pečatu 10, in M 54, ki ustreza pečatu 9) pripisuje Urošu I., toda je v času, ko je Ivić objavil slike, dejansko stanje glede na ti dve listini bilo že znano. Prim. Jireček v *AfslPh.* 33, 292.

⁸ Tekst pobotnice v *Rad JAZU* 1, 134, in *Smičiklas*, *Cod. dipl.* 4, 508. *Smičiklas* napačno tolmači dokument kot pobotnico za posojilo. V resnici gre za vojno odškodnino. Prim. M. Dinić, *Dubrovački tributi*. *Glas SKA* 168, 224.

⁹ O teh problemih prim. moj »Original povelje bana Kulina« v *GZM* 1957, str. 202.

¹⁰ Rački in *Smičiklas* na omenjenih mestih citata legendo kot »ГРДОМАИИ«, kar pa nima smisla. Na sliki se vidi pred začetno črko *Г* steblo neke črke, toda to ne bo zadnji del brezsmiselnega *И*, ampak črke *И* (okrajšava *И* za »pečat« je tudi drugače v splošni rabi).

predstavlja. Zdi se, da predstavlja osrednja podoba žensko z okraskom na vsaki strani, toda prav tako je mogoče, da predstavlja podoba samo krog z žarki navzgor in navzdol (verjetneje bo drugo, kajti ženska podoba v pečatu ne bi imela smisla).

Tipar je vtisnjen v naravni vosek ovalne oblike, nekoliko vdolbene pločice, široke ca. 2,6 cm, visoke ca. 2,2 cm in debele desno 0,8, levo pa 1 cm. V to ovalno pločico je vtisnjen Grdomanov tipar, ki pa je čisti krog s premerom 1,5 cm. Pločica je danes zlomljena na dva dela, levi približno $\frac{2}{5}$, desni $\frac{3}{5}$ celotne površine (sl. 2).

Pečat Uroševega sina Dragutina ni ohranjen, toda se o njem lahko sklepa, kakšen je bil. Njegova listina Dubrovniku iz leta 1281 (M 57, S 33) je bila namreč zapečatenjena z njegovim velikim pečatom, ki pa je z nje ukraden (z listin dubrovniškega arhiva je namreč neki nepoznan nepoštenjak še pred Miklošičem — morda je bil to isti Đorđe Nikolajević, ki je kradel tudi listine — odrezaval najboljše pečate). Dragutinov pečat je bil pritisknjen na srbski način, t. j. na zarezi v pergamentu, tako da ni visel pod listino, ampak je ležal na njej.¹¹ Čeprav je tat pečatov izrezal zarezo, na kateri je bil pečat pritrjen in zija sedaj na tem mestu samo velika luknja, je vosek, ki je stoletja ležal na pergamentu, zapustil na njem jasne rumenkastorjave sledove, ti pa predstavljajo krog s premerom približno 6,2 cm. Pečat je torej moral biti krog 6,5 do 7 cm premera.

Kratek opis Dragutinovega pečata se bržkone nahaja v nekem aktu dubrovniškega arhiva iz leta 1323. Tega leta Milutinov sin Štefan Dečanski še ni gospodar cele Srbije, ampak se na severu, v oblasti svojega očeta, še drži Dragutinov sin Vladislav. Ta izdaja svojemu zakupniku, Dubrovčanu Klimi Držiću eno od tistih pogostih potrdil, da je Klime uredil in poravnal vse račune (take pobotnice je zahtevala dubrovniška vlada od vseh svojih državljanov, ki so se ukvarjali v sosednji Srbiji ali Bosni z zakupom carin, rudnikov itd., da ne bi imela pozneje sitnosti z reklamacijami sosednjih vladarjev). Dubrovniški notar, ki vnaša Vladislavovo pobotnico v knjigo *Diversa Cancellariae* 1323, jo opisuje »presentavit litteras seu privilegium domini regis Vladislavi sigillatas sigillo cere albe, in quo sigillo erat ymago unius teste cum capello super capud (!), in quo erant scolpita in lingua sclavonica infrascripte littere videlicet: Stephan a dio fidele servus.«¹² Ker ni verjetno, da bi si bil pretendent Vladislav v kratkem razdobju svoje vlade nabavil lasten tipar, je že Jireček smatral, da je Vladislav uporabljal očetov tipar,¹³ tem prej, ker bi pri Vladislavu pričakovali v napisu ime »Štefan Vladislav«, kakor ga je imel njegov stric Vladislav starejši, ne pa ime Štefan, ki ga brez izjeme in brez dodajanja narodnega imena »Dragutin« uporablja Vladislavov oče Dragutin. V primeru Vladislavovega pečata bi imeli torej enega tistih primerov, pogostih pri nas in pri ostalih narodih, da sin uporablja očetov tipar.

¹¹ Bolj podrobno o srbskem načinu pritrdjevanja prim. v mojih »Studije iz srpske paleografije i diplomatike«, Glasnik Skop. nauč. dr. 21, 1940, str. 9.

¹² M. Pucić, Spomenici srpski II, 3.

¹³ AfsI Ph. 33, 292.

Notarjev opis pa je tokrat verjetno zelo nezanesljiv. Po besedah »ymago unius teste« bi šlo samo za podobo glave, medtem ko imajo tiparji vseh drugih srbskih vladarjev, od Radoslava do Dušana, podobo stoječega ali pa na prestolu sedečega vladarja. Dalje »capellus super capud« vsekakor ne bo klobuk, ampak krona bizantinske oblike, in končno vzbuja napis »Stephan a dio fidele servo« tudi dvom, kajti preveden nazaj v srbsčino bi se glasil »Стефанъ въ бога вѣрни рабъ«, a iz srbskih intitulacij oziroma devocij smo navajeni na stalne fraze »Благовѣрни рабъ Христу« ali »рабъ Христу Стефанъ«. Kakor se vidi, nudi opis dubrovniškega notarja prav toliko dvomov kakor konkretnih podatkov.

Medtem ko je pečat kralja Milutina ohranjen (Ivić, sl. 9 in 10), imamo pri njegovem sinu Štefanu Dečanskem isti primer kakor pri Dragutinu. Listina Dečanskega Dubrovniku iz leta 1326 (M 81, S 47) je bila zapečaten na isti srbski način, pečat pa je z nje ukraden enako kakor z Dragutinove. Tudi na listini Dečanskega je ostal okoli izrezane luknje rumenkastorjav krog od voska, ki je ležal na pergamentu. Premer kroga znaša ca. 7 cm, pečat sam je moral biti torej nekoliko večji, verjetno ca. 7,5 cm, kakor znaša tudi premer tiparja Milutina. Tudi o pečatu Dečanskega se nahaja v dubrovniških knjigah kratek opis. Notar, ki vnaša v Div. canc. 1326 pobotnico Dečanskega zakupniku Dubrovčanu Luki Lukareviću, pravi o pobotnici »apoveliam ipsius domini regis sigillo ipsius domini regis pendent munitam cum cera gialla et seta rubra, in quo sigillo erat scolpita quedam ymago regalis«. ¹⁴ Pečat, viseč na rdeči svileni vrvi s podobo kralja, bo verjetno isti veliki pečat Dečanskega, kakor je bil na njegovi prej omenjeni listini Dubrovniku iz leta 1326.

Veliki pečat kralja, pozneje carja Dušana, je ohranjen (Ivić, sl. 13 in 14), a o njegovem majhnem pečatu, ki ni ohranjen, se nahaja v dubrovniških arhivalijah tako točen opis, da se lahko na podlagi numizmatike zlahka rekonstruira. Ko dubrovniški kancelar Sofredo vnaša Dušanovo pobotnico bratoma Marinku in Mihi Buniću iz leta 1342, pravi o pečatu »sigallatam cum cera, quasi in medio intus sculta una cimeria cum cruce, palla desuper et super pallam ramos arborum«. ¹⁵ Jireček razlaga izraz »cimeria« kot »ein Schild, worauf ein Kreuz«, ¹⁶ toda cimeria ni ščit, ampak »imposita summae galeae figura«, ¹⁷ torej heraldični znak, ki so ga vitezi nosili na vrhu čelade, a to so lahko bila peresa, krila, rog ali dva roga, štirikotne tablice itd. ¹⁸ Beseda je živa še danes v istem pomenu pri Italijanih (cimiero), Francozih (cimier) in Nemcih (Helmkleinod ali Zimier). Sofredov izraz palla lahko pomeni žogo (Ball), zemljino kroglo ali pa tudi državno jabolko kot insignijo. Od teh Sofredovih izrazov bi bilo malo koristno, ker pomenijo preveč različne stvari, toda med Dušanovimi denarji se nahaja vrsta, ki docela ustreza Sofredovemu

¹⁴ Pucić, l. c., 6, št. 7.

¹⁵ K. Jireček, Spomenici srpski. Spomenik SKA 11, 100, št. 19.

¹⁶ AfslPh. 33, 291.

¹⁷ Du Cange, Glossarium pod cimeria.

¹⁸ Hauptmann Felix, Wappenkunde. Handbuch d. ma. u. neueren Gesch. IV, München-Berlin 1914, 30 sl.

opisu, namreč denar, ki ima na aversu samo heraldične znake.¹⁹ Na vseh teh denarjih je upodobljena spodaj čelada, nad njo tablica — ali je Sofredo pod cimiera mislil na čelado in tablico skupaj, ali samo na tablico, se ne bo moglo dognati — nad tablico je krog — palla — včasih prazen, včasih izpolnjen z rozetami, krožci itd., a nad krogom ramos arborum, torej po Sofredovem mnenju vejice, a po našem bi to prej bila peresa. Verjetno je Dušanu izdelal isti graver oziroma zlatar matrice za njegov denar s heraldičnimi znaki (razen tega ima Dušan seveda še celo vrsto denarja z drugačnimi averzi) in za mali pečat, ki je samo imitacija denarjeve matrice, ali pa morda obratno denar samo imitacija podobe s pečata.

Od Dušanovega sina carja Uroša ni ohranjen noben vošчени pečat, pač pa je njegov mali tipar dvakrat, toda zelo kratko opisan v dubrovniških arhivnih knjigah. Prvič omenja dubrovniški kancelar »littera domini imperatoris cum bulla leonis«,²⁰ drugič pa »litteras autenticas domini imperatoris suo vero sigillo cum figura leonis sigillatas.«²¹ Iz obeh kratkih opisov se da povzeti samo to, da je car Uroš kot prvi uvedel v našo srednjeveško heraldiko leva, ki je kot simbol že tedaj v Evropi zelo pogost,²² a se tudi pri nas hitro širi od carja Uroša naprej.

Ob tej priložnosti naj omenimo majhno pomoto velikega Jirečka, ki v oceni Ivičeve knjige prav ob govoru o pečatih Dušana in carja Uroša pravi: »Erst in der Despotenzeit werden Einflüsse der Heraldik des Westens auch in Serbien bemerkbar. Dass man von einer serbischen Heraldik nach strengen wissenschaftlichen Begriffen kaum sprechen kann, wird auch von Ivić hervorgehoben.«²³ V tem pogledu se je Jireček zmotil. Sicer ni čisto pravilno tolmačil Sofradov opis Dušanovega pečata, toda tudi pri tolmačenju *cimera* kot *ščit* bi se moralo reči, da je ščit kat' exohen heraldični znak zahodnega viteštva. Dalje je Jireček sam opozoril na leva v pečatu carja Uroša, a lev postaja ena od najbolj priljubljenih figur zahodne heraldike. Razen teh dveh primerov pa imamo že pred časi despotovine precej drugih heraldičnih emblemov pri naših fevdalcih. Tako n. pr. Balšići v Zeti že leta 1368, torej v časih carja Uroša, uporabljajo v svojih pečatih merjasca kot svojo heraldično figuro (Ivić, sl. 20), Vuk Branković ima v pečatu iz leta 1387 (seveda ga je imel pa tudi že davno prej) podobo centavra (Ivić, sl. 27), Sankovići v Hercegovini imajo leta 1391 v svojih pečatih sidro kot svoj znak (Ivić, sl. 28 in 29), enako sliko sidra pa je dal narisati na svoje pismo Sanko sam že pred letom 1369, torej tudi v časih Uroša, in sidro, toda nekoliko drugačne oblike, uporablja tudi Urošev velefevdalec Vojislav Vojnović.²⁴ Iz vseh teh primerov, v katerih gre za heraldične znake, ki so očitno importirani z zahoda, se vidi, da je zahodna heraldika na Balkanu živo posnemana

¹⁹ S. Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca. Zagreb 1875, 92 sl., in tab. VI, št. 22—24, ter tab. VII, št. 1—13.

²⁰ Mon. shSm 28, 69.

²¹ K. Jireček v Jagicfestschrift, Berlin 1908, 540.

²² Hauptmann, l. c., 22.

²³ AfslPh. 33, 291.

²⁴ Prim. GZM 1951, 83.

že od časov Dušana naprej. Drugače tudi ni moglo biti, saj ima Dušan v svoji vojski cele oddelke konjenikov-najemnikov z zahoda, med njimi grofa Ortenburga s Koroškega, kranjskega viteza Kraftina z Lipniškega gradu pri Radovljici, Dietricha z Dunaja, Rafa iz Steyerja, Palmana iz Letinberga itd.²⁵ Da je to zahodno viteštvo močno vplivalo na srbsko v vseh pogledih, tudi v heraldičnih, je razumljivo in se torej o južno-slovanski heraldiki lahko govori že davno pred časi despotovine v Srbiji. Edino to bomo v naslednjem večkrat ugotovili, da se pri nas člani posameznih rodbin ne držijo strogo istih rodbinskih heraldičnih emblemov, ampak namesto rodbinskih uporabljajo svoje lastne individualne.

2. *Srbski dinasti po Nemanjićih.* Od srbskih dinastov po Nemanjićih je doslej ostal nepoznan pečat najbolj poznanega od vseh dinastov, namreč kneža Lazarja. Odtisnjen je na treh dokumentih, na njegovi listini samostanu sv. Pantelejmona na Sv. Gori,²⁶ na pismu Dubrovniku 31. avgusta 1388²⁷ in na listini njegove vdove Milice in sinov Štefana in Vuka samostanu sv. Atanasija na Sv. Gori iz leta 1395.²⁸ Prvi in tretji pečat sta viseča, drugi pa je natisnjen (impressum); prav ta poslednji pa je zelo zanimiv ne samo za našo, ampak tudi za občo sfragistiko. V sfragistiki namreč še sedaj ne vlada enotnost glede na vprašanje, kako so izdelovali pečate, ali s pritiskom tiparja na vroči vosek ali obratno s tem, da se je vosek nalil na zvrnjeni tipar, se gnetel na njem in nato tipar z voskom vred pritisnil na podlago. Že v 13. stoletju pravi Konrad Mure o pečatu »sigillum. quancumque dicitur typarium, cui cera imprimitur sigillaris«.²⁹ Nekateri raziskovalci se slepo držijo besed Mureja in so mnenja, da so se pečati brez izjeme oblikovali na zvrnjenem tiparju, drugi pa predvsem pri natisnjenih pečatih (impressumih) dopuščajo tudi izdelovanje s pomočjo pritiska tiparja na vosek. Jasno je, da velikih pečatov s premerom 7–14 cm niso mogli izdelovati drugače kakor z gnetenjem voska na tiparju, kajti s pritiskom tako velikega tiparja na vosek tudi najmočnejša roka ne bi mogla doseči čistega in reliefnega odtiska. Na drugi strani si n. pr. pri pismih ni mogoče predstavljati, da bi se jih bilo zapečatilo na ta način, ampak si po pravici predstavljamo, da se je najprej nakapal vosek na tisti prostor, kamor je moral priti pečat, in nato se je na vosek pritisnil tipar, seveda ne velik, ampak srednji ali majhen. Tako se je postopalo pač pri večini pisem.

Pečat na Lazarjevem pismu Dubrovniku pa obenem s pečatom Kostadina Balšića (prim. str. 60) jasno dokazuje, da se je včasih celo na pismih izdeloval pečat tako, da se je najprej nalil vosek na zvrnjeni tipar, zgnetel na njem in nato tipar z voskom vred pritisnil na pismo.

²⁵ Mih. Dinić, O vitezu Palmanu. Zgod. časopis VI–VII, 1953, 398.

²⁶ Šafarik v GSUD 24, 1868, in Novaković, Zak. spom. 515.

²⁷ Pucić II, 39, in S 128.

²⁸ Anastasijević v Spomenik SKA 56, 9, in Novaković, Zak. spom. 495. Anastasijević daje opis pečata »o crvenom gajtanu visi pečat od žutog voska«, a čitanje napisa na pečatu daje Anastasijević nepopolno.

²⁹ Ilgen Th., Sphragistik (Grundriss d. Gesch. wiss. I/4) 21, op. 163, in Ewald Wilh., Siegelkunde (Handb. d. ma. und neueren Gesch. IV) 166.

Lazarjev pečat ima zelo tanek, niti 1 mm debel sloj voska črnorjave barve in je pravilen krog s premerom 4,4 cm. Krožna črta ob obodu pečata oziroma voska je tako čista krožnica, tako brez vsakega najmanjšega sledu voska izven te krožnice, da absolutno ni mogoče, da bi bil Lazarjev dijak, ki je delal pečat, najprej nalil vosek na pismo in nato pritisnil tipar. V takem primeru bi bilo ostalo voska tudi izven krožnice, kakor ga v resnici ostaja pri stotinah podobnih pečatov na pismih. Tudi če bi bil skušal dijak naknadno obrezati in odstraniti vosek, ki bi bil ostal izven krožnice, mu to ne bi bilo uspelo nikdar tako popolno in na papirju bi se poznali sledovi obrezovanja in tudi sledovi voska. V resnici se na Lazarjevem pismu ne vidi izven krožnice absolutno nobenih ostankov niti sledov. Edina možna razlaga je torej, da je dijak nalil vosek na zvrnjeni tipar, že na tiparju skrbno odstranil ves nepotreben vosek s tiparjeve krožnice in šele nato pritisnil tipar z voskom oziroma pečatom vred na pismo. Kakor rečeno, pri pismih ta način izdelave pečatov ni v navadi, toliko bolj zanimivi so potem posamezni izjemni primeri, kot je prav ta Lazarjev.

Lazarjev pečat je ohranjen samo zahvaljujoč previdnosti in skrbnosti tistega dubrovniškega kancelarja, ki je odpiral pismo. Ker bo tudi pozneje govora o takih pečatih, ki so ohranjeni na pismih, naj navedemo način zlaganja in pečatenja srednjeveških pisem — Lazarjevo pismo je prav tipičen primer za eno od treh vrst zlaganja in pečatenja. Papir pisma ima dimenzije 22×16 cm, je torej četrtina pole formata »reçute«, ki v celoti meri $0,315 \times 0,450$ m.³⁰ Zloženo je na šest polj, in sicer je najprej od celotne širine upognjeno 4,7 cm od zgoraj navzdol, nato pa oba pregiba z desne strani 6 cm, z leve pa 7 cm navznoter. Ker na ta način obe srednji polji ostajata po 9 cm široki, se stranski polji ne prekrivata popolnoma, ampak ostaja od enega polja 3 cm ali pa 2 cm neprekrrito (odvisno je od tega, ali se vzame ožje ali pa širše stransko polje kot gornje). Vosek za pečat se je lahko nalil z vsake strani roba gornjega polja in nanj pritisnil tipar ter je s tem pismo bilo zaprto in tajnost zajamčena. Ta preprosti način je bil v rabi posebno v Bosni in je med bosenskimimi pečati lepo število tako pritrjenih. Drugi način pa je bil ta, da je dijak napravil skozi zloženo pismo (t. j. skozi vseh šest polj) enega ali dva ozka prereza, skozi pa potegnil ozek trak papirja, ga ovil okoli celega pisma in na sestav obeh koncev traku nalil vosek ter nanj pritisnil tipar. Pri prvem načinu pečatenja se je moral pečat pri odpiranju pisma prelomiti na dva dela, pri drugem načinu pa ni bilo treba lomiti pečata, ampak se je prerezal samo trak papirja, potegnil iz zareze in pismo je bilo odprto. Lazarjevo pismo je bilo zapečateno na drugi način s pomočjo ene same zareze in traku. Pečat je prišel ves na levo polje in ostal popolnoma nepoškodovan.

Lazarjev pečat ima v polju samo grb, namreč v levo obrnjen šlem, iz katerega se dvigata v loku navzgor dva roga kot »cimeria«. Podobna slika dveh v loku navzgor zavitih rogov se nahaja tudi na enem delu

³⁰ O papirju prim. Vladimir Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*. Zbornik Hist. instituta Jugoslav. akad. I, 58.

Lazarjevih denarjev,³¹ a ostaja v grbu Lazarevićev tudi pozneje, tako da se vidi, da je šlem z rogovoma pri Lazarevićih rodbinski heraldični znak, ki ga je uporabljal Lazar gotovo že v mladosti, t. j. v času carja Uroša — torej še en podatek za srbsko heraldiko. Šlem pod rogovoma je v srednjem delu nenaravno izbočen skoraj v trikot, toda so takšni šlemi tudi v zahodni Evropi tedaj pogosti.³² Izpod šlema je nakazan še prehod od glave oziroma vratu na prsa z nekaj divergirajočimi črtami. Vsa risba šlema, rogov in prehoda dela vtis primitivnosti in neizurjenosti.

Tem boljši vtis dela napis, ki teče v krožnem prstanu ob obodu pečata. Črke napisa so po 6—7 mm visoke, torej razmeroma zelo velike, pri tem zelo ozke in tankih potez. Kjer je bilo mogoče, so po dve ali tri črke vezane v ligature. Ves napis dela na prvi pogled vtis sorodnosti z načinom 'pisave, ki je v latinski paleografiji znana pod imenom »ograjna pisava« (Gitterschrift). Sicer se pri Lazarjevem pečatu ne more govoriti o pravi ograjni pisavi, toda, kakor rečeno, napis spominja nanjo. Napis se glasi:

ПО МНЛОСТ БЖН СФНЬ ВЪ ХЪД БЛАГОВЪРНЪ КНЕЗ ЛАЗАРЬ . t. j.

ПО МНЛОСТН БОЖНЕН СТЕФАНЪ ВЪ ХРНСТА БОГА БЛАГОВЪРНН
КНЕЗ ЛАЗАРЬ

Drugi doslej neznani pečat dinastov je od Vuka Brankovića. Od Vuka sta doslej znana dva pečata, prvi na njegovi listini Dubrovniku od 20. januarja 1387 (M 196, S 140), ki ima kot heraldični znak centavra in okoli njega napis (Ivić, sl. 27), drugi pa je ohranjen šele na listini njegove vdove Mare in njenih sinov Gregorja, Jurija in Lazarja Dubrovniku z dne 29. decembra 1405 (M 252, S 155), ki pa se vrača na stare bizantinske vzore in mu vso površino izpolnjuje samo ime »ВЛІКЪ« (Ivić, sl. 36). Vuk Branković je moral biti velik ljubitelj pečatov, kajti razen teh dveh tiparjev je ohranjen še tretji, namreč na njegovem pismu Dubrovniku avgusta 1388 (S 141), torej samo dobro poldrugo leto po njegovi listini iz leta 1387, na kateri se nahaja prvi tipar. Vukovo pismo veličine 22 × 10 cm je zloženo enako kakor Lazarjevo na šest polj, skozi vseh šest polj je napravljen majhen vertikalni prerez, skozi njega poteg-njen ozek trak papirja in omotan okoli pisma, a na sestav obeh koncev traku je nalit vosek in nanj vtisnjen tipar. Od papirnatega traku je ostal majhen košček na notranji strani levega polja, torej pod pečatom in papirjem pisma. Vosek pa je bil nalit tako, da ga je bilo približno dve petini na levem, tri petine pa na desnem polju pisma. Na ta način je

³¹ Petrović Jozo, Novac despota Stefana Lazarevića 1389—1427. Nar. Starina IV, tab. 1, št. 4 in 5.

³² Hauptmann, l. c., tab. 1, št. 4 in 5.

³³ Pucić II, str. 29, št. 39, je pri izdaji Lazarjevega pisma pečat krivo opisal kot »u srijedi nekakav lik kao spasiteljev ili kojeg sveca, ali se ne može dobro raspozhati« in enako krivo prečital napis kot »ПО МИЛОСТИ БОЖИИ СТЕ-ФАНЪ ВЪ... БЛАГОВЪРНИ КНЕЗ«.

bilo pismo zaprto dvakrat, in sicer z omotanim papirnatim trakom in z voskom, ki je razlit preko levega in desnega polja. Ko so v Dubrovniku odpirali pismo, je kancelar zopet pazil in prelomil pečat točno vzdolž roba levega polja, ter je na ta način pečat sicer prelomljen na dva dela, toda drugače razmeroma dobro ohranjen.

Lik v polju je zopet Brankovićev centaver kakor na pečatu iz leta 1387, toda oba pečata se močno razlikujeta med seboj. Prvi tipar ima premer samo 1,9 cm, drugi pa 2,1 cm, na prvem tiparju je centaver obrnjen v desno, na drugem pa v levo, pri prvem je rep dvignjen nekoliko zaviti kvišku, pri drugem pa je položen v obliki cirkumfleksa , vzdolž centavrovega hrbta vse do vratu oziroma prednjih nog. Napis se na drugem glasi sicer enako kakor na prvem »Сѣ печать Влька Бранковиѣка«, toda na prvem tiparju se napis začneja zgoraj nad centavrovo glavo, na drugem pa pod centavrovima prednjima nogama (v. sl. 4). Razlik je torej toliko, da ne more biti dvoma, da gre za dva različna tiparja, toda ker sta ohranjena edino na teh dveh dokumentih, se ne da ugotoviti, ali je Vuk Branković tistega iz leta 1387 zgubil in dal napraviti novega, ali je oba uporabljal istočasno. Prav tako se ne ve, zakaj in kdaj si je nabavil še tretji, zgoraj omenjeni tipar s samim imenom »ВЛѢКЪ«.

Končno obstaja iz dobe dinastov še pečat Lazarjeve vdove kneginje Milice, ki predstavlja edinstven primer med našimi pečati srednjega veka. Leta 1395, ko je izdajala skupaj s sinovoma Štefanom in Vukom listino samostanu sv. Atanasija, je uporabljala še pečat svojega padlega moža Lazarja, ki je opisan spredaj z Lazarjevega pisma Dubrovniku iz leta 1388 (v. sl. 3). Ko pa je kmalu po tem letu vstopila v samostan, si je kot nuna dala izdelati svoj lasten tipar. To je v naši sfragistiki edinstven primer. Ravno istih let 1395—1398 ostane Jelena, vdova bosenskega kralja Dabiše, sama na bosenskem prestolu, toda si ne da napraviti lasten tipar, ampak na svojih pismih (listina ni od nje ohranjena nobena) uporablja pečat svojega pokojnega moža.³⁴ Pol stoletja pozneje uporablja Cecilija, vdova hercega Stjepana, na svoji pobotnici Dubrovniku z dne 28. maja 1467 tudi pečat svojega pokojnega moža.³⁵ Prav tako uporablja Katarina, vdova predzadnjega bosenskega kralja Štefana Tomaša, pečat svojega, leta 1461 umrlega moža, še leta 1471 v begunstvu v Italiji.³⁶ Končno Mara, hči despota Jurija Smederevca in vdova turškega sultana Murata, nima svojega lastnega pečata, ampak uporablja pečat svojega pokojnega očeta Jurija (pri Iviću sl. 74). Na ta način je Lazarjeva vdova kneginja Milica pri južnih Slovanih edina žena, ki si je kot vdova, toda šele kot nuna, dala napraviti svoj lasten pečat. Edini ohranjeni primer tega pečata je na listini, ki jo je izdala ona sama, brez svojih sinov, samostanu sv. Atanasija 1. avgusta 1398.³⁷

Miličin pečat je voščena ploščica premera ca. 3 cm, vanjo je vtisnjen okrogli tipar premera 1,8 cm. Polje pečata nima nobenih heraldičnih

³⁴ Prim. GZM 1949/50, str. 146, št. 31 in 32, ter str. 147, št. 34.

³⁵ Prim. pozneje o malem pečatu hercega Stjepana, str. 70.

³⁶ Prim. prav tako pozneje o pečatu kralja Tvrtka II. Tvrtkovića, str. 69.

³⁷ Tekst listine v Spomenik SKA 56, 10, in Novaković, Zak. spom., 496.

znakov, ampak zopet po bizantinskem vzoru samo napis, v štirih vodornih vrstah besede:

ΕΘΥΜΙΑ / ΜΟΝΑΧΙ/ΝΑ ΚΝΕΓ/ΗΝΙΑ

Pisava je strogo majuskulna, tako da niti črka X, ki gre drugače v vseh primerih majuskule pod osnovno črto, nima te na pol minuskulne oblike, ampak ostaja na osnovni črti. Drugače izdelava črk ne kaže kake izurjene roke (v. sl. 5).

Tudi pri balšičkih dinastih v Zeti sta poleg štirih doslej znanih pečatov (Ivić, sl. 20, 23,³⁸ 24 in 26) še dva, ki ju Ivić ni uvrstil v svojo zbirko, od katerih je posebno zanimiv drugi.

Prvi neznani balšički pečat je na pismu Jurija II. Sracimirovića Balšića iz avgusta 1388 (S 115). Temnozeleni vosek je prosto nalit na zadnji pregib zloženega pisma in na vosek je vtisnjen tipar ovalne oblike dimenzij $1,4 \times 1,6$ cm. V ta okvirni oval pa je vrisan štirikotnik in šele v štirikotniku je heraldični znak Balšićev, merjaščeva glava, ki ima v našem primeru pokončen položaj. Napis ni šel ob oboju ovala, ampak okoli štirikotnika, toda je vosek pečata tako zamečkan, da se vidijo samo sledovi posameznih črk (v. sl. 6).

Drugi balšički neznani pečat, ki predstavlja edinstven primer tudi med svetovnimi pečati, je na listini, ki jo je izdal Dubrovniku Kostadin, sin Jurija I. Balšića, v Uljarih pri Skadru v novembru 1395 (M 216, S 248).³⁹ Listina je pisana na papirju, pečat pa ni namenjen za zapiranje listine, ampak samo za njeno overitev, in je na prednji strani listine pod tekstom. Takšne, na prednji strani pritrjene natisnjene pečate (impresume), ki so posebno v 15. stoletju pogosti, se je skušalo napraviti čim odpornejše na vse mogoče načine, n. pr. s tem, da se je skozi dva majhna prereza v papirju potegnil ozek trak papirja in vosek nalil na oba konca traku (podobno torej, kakor pri zloženih pismih), tako da sta bila vosek in papir čvrsto spojena s tem trakom, ki je tičal prav v vosku, ali Dubrovčani n. pr. s tem, da so v papir vrezali večkrat po dva poševna vreza v obliki trikotnika, zavili vrhe trikotnikov kvišku in nanje nalili vosek (na zadnji strani takih listin se vosek seveda vidi v praznih trikotnikih) itd. Kostadinov pečat pa ne uporablja nobenih takšnih sredstev za ojačevanje, ampak je pritrjen prosto na papir brez vseh pripomočkov.

Enako kakor zgoraj omenjeni pečat kneza Lazarja iz leta 1388 je tudi Kostadinov pečat napravljen tako, da je dijak nalil vosek na obrnjeni tipar, ga pritiskal tako, da je vosek izpolnil vsako najmanjšo potezo negativa, nato z roba tiparja skrbno odstranil ves nepotrební vosek in šele potem tipar z voskom vred pritisnil na dokument (ali morda obratno,

³⁸ To sliko Ivić deklarira, zopet sledeč Miklošiču, kot »Grgur (Miklošič ima vsaj pravilno ime »Georgius«, ki ga Ivić spreminja v »Grgurja), vlastelin v Konavljju«, listina pa je v resnici od Jurija Balšića. Cf. izdajo v Lj. Stojanović, Stare. srp. povelje i pisma I, 107, št. 109.

³⁹ O Kostadinu prim. Jireček, Ist. Srba I², str. 333. Jireček govori o »gospodinu Konstantinu«, medtem ko se Balšić sam v tekstu listine in v pečatu dosledno naziva »gospodin Kostadin«.

dokument na obrnjeni tipar). Enako kakor pri Lazarjevem pečatu so namreč tudi pri Kostadinovem robovi pečata tako ostro odrezani in ni nikjer izven oboda pečata niti najmanjšega sledu voska, da bi bilo to nemogoče doseči pri obratnem postopku, kjer bi se vosek nalil na papir in na vosek pritisknil tipar.

Kostadinov tipar je edini med našimi in tudi med svetovnimi tiparji zato, ker ima obliko pravičnega sedmerokotnika. Ewald v svojem delu našteva in prikazuje slike 18 vrst tiparjev (okrogli, ovalni več vrst, ščitasti, trikotni itd.),⁴⁰ Ilgen celo 20 vrst,⁴¹ toda sedmerokotnega ni niti pri enem niti pri drugem. Ako bi Ewald in Ilgen izdajala nove izdaje svojih del, bi lahko že itak precejšnje število tiparskih vrst povečala še za eno, zahvaljujoč se originalnosti Črnogorčevega tiparja.

Stranice sedmerokotnika so po 1,8 cm dolge, a 4 mm pod zunanji stranici tečejo notranje, ki so zobčaste. Med obema stranicama je napis v lepih kapitalnih črkah brez vsake okrajšave »+ Сиа печать господина Костадина«. Polje je izpolnjeno s štiridelno rozeto, ki je upodobljena z izbočenimi črtami, a v rozeti je ščit, katerega osnovna črta ni ravna, ampak nekoliko uleknjena. Šele v ščitu se nahaja Kostadinov heraldični znak, toda medtem ko vsi drugi Balšići uporabljajo kot heraldični znak glavo merjasca v eni ali drugi obliki, uporablja Kostadin kot svoj heraldični znak dvoglavega orla, katerega peruti so nakazane samo s tremi navpičnimi črtami (peresi). V tem primeru imamo torej prvi primer, da se posamezni člani rodbin ne držijo rodbinskega tradicionalnega heraldičnega emblema, ampak si izbirajo iz neznanih vzrokov svoj posebni znak. Pri Kostadinu je morda vzrok v tem, da je gospodar prostranih albanskih oblasti in je morda njegov orel neke vrste koncesija Albancem, toda to je samo možna razlaga, ni pa gotova. Nad Kostadinovima orlovskima glavama je bila še neka druga podoba, toda vosek je na tem mestu tako utrt, da se ne vidi več, kaj bi mogel lik predstavljati. Prav tako je tudi spodnji del orla ob krempljih zamečkan, tako da so posameznosti zabrisane (v. sl. 7).

Z balšićkega ozemlja je ohranjen tudi pečat nekega podrejenega uradnika, kefalije Radiča, ki je bil upravnik Konavljja v kratkem obdobju, ko so Balšići držali to pozneje dubrovniško dolino. Radič se s pismom z dne 11. aprila 1374 pritožuje dubrovniški vladi, da mu je neki Pribil Suetulia iz Zatona (dubrovniško ozemlje) odvedel po pogovoru Milete, dijaka pokojnega župana Sanka Miltenovića (umrl okoli leta 1370),⁴² nekega konja, ki ga zahteva nazaj.⁴³ Svoje pismo je Radič zapečatil z majhnim pečatom, ki pa je zelo pomanjkljiv. Na papir je

⁴⁰ L. c., 181.

⁴¹ L. c., 15.

⁴² Doslej ni opaženo, da ta dijak nosi isto krstno ime kakor Mileta Popović, dijak Sankovega sina Radiča Sankovića, pisar Radičeve listine Dubrovniku od 25. avgusta 1399 (M 229, S 135). Ali gre tu za isto osebo, bi bilo težko reči, kajti Radič ima osem let prej drugega dijaka po imenu Raška, pisarja Radičeve listine Dubrovniku od 15. maja 1391 (M 205, S 130), toda čisto izključeno ni, da je Mileta iz leta 1374 ista oseba kakor Mileta Popović iz leta 1399.

⁴³ Pri Jirečeku, Spomenici srpski (Spomenik SKA 11), str. 36, št. 21, boljše kakor pri Lj. Stojanoviću, št. 123.

namreč dijak nalil premalo voska, tako da na vosku ni odtisnjen ves tipar, ampak manjka majhen del desno spodaj in levo pri vrhu pečata. Vseeno se vidi, da je bil pečat ovalne oblike, dimenzij ca. $1,2 \times 1,6$ cm. V ovalnem polju je ščit, sedaj popolnoma zamečkan, v nepokvarjenem stanju bi se v ščitu verjetno nahajal kak heraldični znak. Ob obodu je napis, a ohranjene so le posamezne črke »Се п[ечать] [ке]фали[е Радича?]«. Izdelava tiparja je skrbna in priča o roki dobrega mojstra. Ker je tipar brez dvoma izdelan v enem izmed naših primorskih mest (Dubrovnik, Kotor, morda Skadar, najvažnejše mesto Balšićev), je Radičev pečat dragocen prispevek za poznavanje višine materialne kulture našega srednjega veka (v. sl. 8).

3. *Despotovina Srbija*. Kakor je ostal neznan najvažnejši pečat iz dobe dinastov, namreč pečat kosovskega heroja kneza Lazarja, tako je ostal neznan tudi najvažnejši pečat iz dobe despotovine Srbije, namreč drugi pečat despota Štefana Lazarevića.

Lazarjev sin Štefan uporablja kot knez leta 1395 skupaj z materjo Milico in bratom Vukom še pečat svojega očeta (primerjaj zgoraj str. 59). Ko postane despot in vlada skupaj s svojim bratom Vukom, si da napraviti nov pečat, ki pa je v bistvu samo nekoliko povečana, toda glede na podobo v pečatnem polju nič zboljšana imitacija očetovega tiparja. Črke napisa pa, ki zavzema dva kroga in v katerem prihaja do izraza sovladarstvo Vuka, so še mnogo bolj grobe in neokusne, kakor so bile na očetovem tiparju (glej pri Iviću sl. 35).

Ko pa se Štefan kmalu po letu 1405 oddeli od svojega brata Vuka, si da napraviti nov, doslej neznani pečat, ohranjen samo na njegovih listinah samostanu sv. Atanasija od 5. januarja 1407 in iz l. 6923 (= 1. septembra 1414—31. avgusta 1415).⁴⁴ Ta novi Štefanov pečat postane vzor za vse poznejše despotske pečate, za pečat njegovega naslednika — nečaka Jurija Brankovića (pri Iviću slika št. 56) in za Jurijevega sina despota Lazarja (Ivić, št. 63). Izdelan je tako mojstrsko, da je nepričakovani skok od njegovega prvega grobega na nov okusni in v vsakem pogledu popolni tipar težko tolmačiti. V prvem hipu bi se mislilo, da ga je dal izdelati kje v inozemstvu, kjer je bila v 15. stoletju graverska večšina že na stopnji prave umetnosti, toda tej misli se upira napis v cirilici. Črke napisa so namreč tako večče vrezane in ligature tako spretno izkoriščene, da delajo vtis, da je tipar delo nekega mojstra, ki je temeljito poznal cirilico, a takih se zunaj, n. pr. v Italiji, Ogrski ali na Dunaju, ki imajo že pol stoletja prej pečate mojstrske izdelave, gotovo ni moglo najti. Ne preostaja torej drugega, kakor predpostavka, da je bil izdelan ali doma, da je torej že Srbija imela prvovrstne zlatarje oziroma graverje, ali pa morda v Dubrovniku, ki ima v tem pogledu že stoletno tradicijo za seboj.

Karakteristika Štefanovega novega pečata je poleg dovršene izdelave prvič v tem, da sicer ohranja vse stare sestavne dele očetovega pečata, t. j. šlem in dva kvišku v lok zavita roga, toda ti stari sestavni deli niso

⁴⁴ Izd. od Anastasijevića v Spomenik SKA 56, str. 11 in 13.

več izdelani v grobi in primitivni obliki kakor pri očetovem ali tudi še pri prvem Štefanovem pečatu, ampak je izdelava dovršena, drugič pa v tem, da starim očetovim elementom dodaja nove, namreč ščit pod šlemom, blazinico nad šlemom, ogrinjalo okoli šlema in ščita, ter orla med rogovi (v. sl. 9).

Prvi stari sestavni del, šlem, na novem pečatu ni več v profilu, ampak en face in je po obliki tako imenovani Kübelhelm, ki je v 15. stoletju tudi na zahodu v modi⁴⁵ — zopet dragocen prispevek h kulturni zgodovini v tem pogledu, da se vidi, da je naš svet v srednjem veku prav tako šel za zahodno modo kakor dandanes in na ljubo modi zapuščal stare oblike in uvajal nove »moderne«, obenem pa dokaz, kako se bo tudi o južnoslovanski heraldiki lahko govorilo in znanstveno razpravljalo, ko bo poznan ves tozadevni material. Šlem je upodobljen tako, da se dve poševni ploskvi stekata spredaj v brid (Kante). Prerez za oči je v šlemu napravljen tako visoko, da se vidi, da pada šlem prav do ramen. S tem je odpravljen prejšnji nerodni prehod od glave do ramena, nakazan s 5 oziroma 6 divergirajočimi črtami navzdol. Tudi drugi stari sestavni del, oba roga, sta izdelana okusno in dimenzionirano ter tvorita čisti, zgoraj malo odprti krog. V spodnjem delu, ki je pravilno nekoliko odebeljen, sta roga okrašena z majhnimi zarezi.

Prvi novi sestavni del, ščit, ni postavljen »strokovno«-heraldično na svoj vrh, ampak na osnovnico, in v tem pogledu predstavlja strokovno napako v smislu pravil zahodne heraldike. V ščitu je bil gotovo upodobljen nek heraldični znak, toda vosek je v tem delu tako zamečkan, da se ne more ugotoviti karakter tega znaka. Vendar pa o tem ne more biti dvoma, kajti Štefanov naslednik, nečak Jurij Smederevac, ima v istem ščitu povprečni tram z navzkrižnimi črtami, a nad in pod tramom po eno lilijo (gl. Ivić, sl. 56), Jurijev sin Lazar pa grifona (gl. Ivić, sl. 63). Prav zaradi različnosti znakov v ščitih Štefanovih naslednikov se lahko z gotovostjo sklepa, da je bil nek heraldični emblem tudi v ščitu Štefana, toda ali je bil to kak geometrični ornament ali kake živalske figure, ostaja negotovo.

Drugi novi element predstavlja blazinica nad šlemom, nakazana s štirimi nabori. Rogova ne izhajata direktno iz šlema kot na očetovem tiparju, ampak iz te blazinice. Od blazinice navzdol pada z obeh strani strani šlema in ščita tretji novi element, ogrinjač (pokrivač), ki je v sredini višine ščita prevezan oziroma zvezan s povprečnim trakom, od tukaj pa prehaja počasi v stilizirano vejico, ki se v loku vzpenja zopet kvišku v stransko polje pečata. Končno se kot četrti novi sestavni del nahaja v krogu, ki ga tvorita oba roga, lik dvoglavega orla z razprostrtimi krili, emblem torej, ki je v tedanji fevdalni družbi kot emblem prav tako pogost kakor lev, grifon itd.

O pisavi v napisu smo že omenili, da je izvedena tako mojstrsko, da se more iz tega sklepati, da je bila graverju cirilica čisto domača. Razen tega v pisavi preseneča dejstvo, da ji je kot vzor brezdvomno služila

⁴⁵ V. Ewald, l. c., tab. 30, sl. 6, in tab. 31, sl. 4, 5, 6 (posebno sl. 4 z istimi rogovi).

pisava očetovega pečata, ne pa pisava prvega Štefanovega pečata. Tudi novi Štefanov pečat ima napis v pisavi, ki spominja na ograjno pisavo, t. j. črke so enako ozke in visoke ter ligature uporabljene, kjer je mogoče. Ker so črke napisa v pečatu Štefanovega naslednika Jurija Brankovića iste vrste (prim. pri Iviću sliko 56), se še bolj utrjuje prepričanje, da so ti pečati izdelani doma v Srbiji ali vsaj v Dubrovniku, a v tem primeru se mora ugotoviti ogromen napredek v tehniki upodabljanja heraldičnih znakov v primeri s primitivno izdelanimi pečati Lazarja in še prvega pečata Štefana. Napis se glasi:⁴⁶

+ ВЪ ХР[И]СТА Б[О]ГА БЛАГОВѢРНИ И ХР[И]СТОЛЮБНИ
Г[ОСПО]Д[И]НЪ СРБЛѢМЪ И ПОДЪНВНЮ ДЕСПОТЬ СТЕФАНЪ

II. Bosensko-humski pečati

1. *Pečati banov in kraljev.* Tudi pri bosensko-humskih pečatih je še precej neznanih,⁴⁷ kot prvi med njimi pečat bana Tvrtka. Tvrtkov pečat je ohranjen zelo slabo na njegovi listini velefevdalca Vlatku Vukosaliću iz leta 1357,⁴⁸ zelo dobro pa na Tvrtkovi listini Dubrovniku z dne 1. junija 1367 (M 159, S 80). Tvrtkov tipar je tako do pičice enak tiparju njegovega strica — predhodnika Štefana II. Kotromanića (slika pri Iviću št. 17; Ivić ga napačno deklarira kot Tvrtkovega, ker slučajno visi na Tvrtkovi listini Dubrovniku iz leta 1356), da ni dvoma, da je Tvrtko dal spremeniti samo ime strica v napisu. Ne gre torej za novi tipar v pravem smislu besede, ampak samo za adaptacijo stričevega tiparja. Mojster zlatar oziroma graver je dobil stričev tipar in od njega napravil odlitek, toda na njem ni mogel delati nobenih sprememb, ker je odlitek bil pozitiv s konveksnimi črkami in podobami. Šele pri drugem odlitku, ki je moral biti v mehke materialu, je lahko iz napisa odstranil imeni »STEPHI« in »СТѢПАНЪ«, ter jih zamenjati s Tvrtkovim imenom. Tretji odlitek s tega sedaj Tvrtkovega pečata je bil seveda pozitiv in je zato mojster moral napraviti še četrti odlitek, sedaj v trdem materialu, in šele to je bil sedaj pravi Tvrtkov tipar. Postopek je bil kompliciran, toda vseeno je čudno, kako dolgo je trajal, kajti Tvrtko celi dve leti (1354 do 1356) uporablja stričev tipar, ki je zadnjikrat odtisnjen na Tvrtkovi latinski listini Dubrovniku z dne 14. marca 1356 (Ljubić, Mon. III, št. 462, in Smičiklas, Cod. dipl. XII, št. 250), medtem ko se prvi odtis njegovega lastnega pečata nahaja na zgoraj omenjeni Tvrtkovi listini Vlatku Vukosaliću iz leta 1357. Ne ve se, ali je dal Tvrtko pečat tako pozno v delo, ali je izdelava trajala toliko časa.

⁴⁶ Prim. malenkostne razlike v čitanju pri Anastasijeviću, Spomenik 56, 11.

⁴⁷ Opise teh pečatov, toda brez slik, sem dal v deskriptivnem delu »Bosanske i humske povelje srednjega vijeka« v GZM 1948—1952 in 1953.

⁴⁸ Izd. od Lj. Thalloczyja v GZM 18, 1906, str. 410 in tab. X.

Tab. 1

1

2

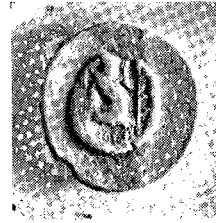
3

4

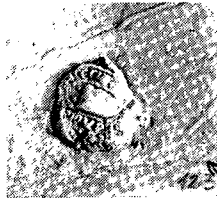
5

6

7

8

9

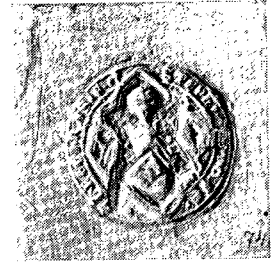
Tab. 2

11

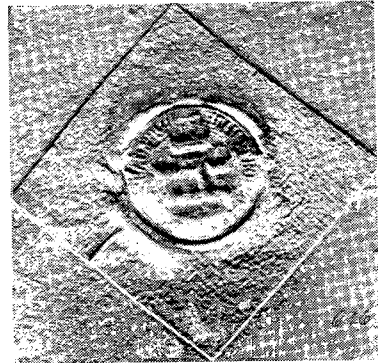
10

12

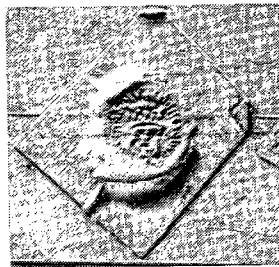
13

14

15

16

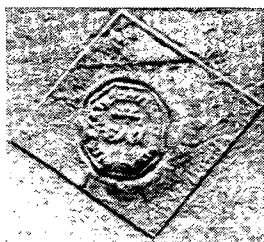

17

Tab. 3

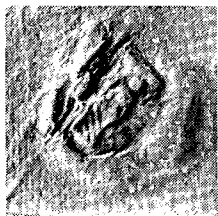
18

19

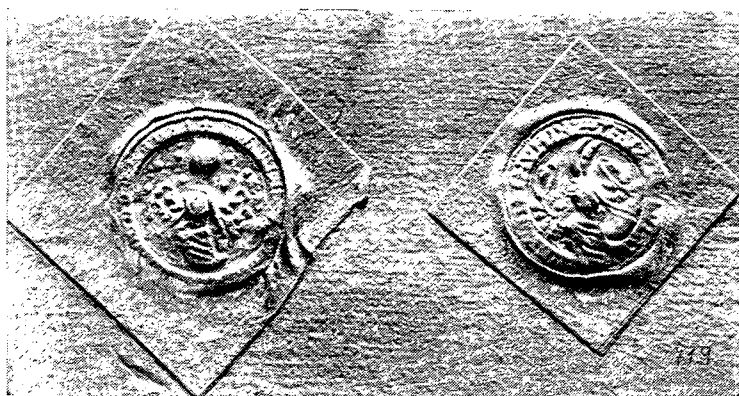
20

21

22

23—24

Tvrtkov pečat ima v zunanjem krogu ob obodu latinski napis: »+⁴⁹ S[igillum] MIN[us] TVERTKI D[e]I GRA[tia] TOTI[us] BOSNE BANI«. Iz izraza »Sigillum minus« bi se moralo sklepati, da je Tvrtko tudi kot ban imel še en večji pečat, toda takšen ni ohranjen na nobeni njegovi listini. Verjetno so besede »sigillum minus« samo mehanično prevzete s stričevega pečata, čeprav tudi druga možnost, da je imel zares tudi večji tipar, ni popolnoma izključena. Pod latinskim napisom so v notranjem krogu v desni gornji četrtini med jezdečevo glavo in konjskim repom besede napisa v cirilici »Г[осподи]Н БАН«, a spodaj pri dnu med konjskimi zadnjimi in prednjimi nogami ime »ТВЕРТКО«.

Podoba v polju pečata je ista kakor pri stričevem tiparju in ista kakor pri nešteti zahodnoevropskih tako imenovanih »Reitersiegel«, namreč podoba oboroženega viteza na konju v močnem zaletu na levo. Pri tem bosenskem banskem pečatu pada v oči nesorazmerno visok vitezov šlem, ki ima na vrhu še perjanico. Podobnega šlema ne najdemo pri nobenem drugem našem grbu, ampak je tipično bosenski, v Bosni pa je v navadi vse od bana Štefana II. Kotromanića do zadnjih kraljevskih prestolnih pečatov, na katerih reversu je vitez upodobljen z enakim čezmerno visokim šlemom. Od šlema nazaj vihra šlemov pokrivač enako kakor tudi majhna zastavica s kopja, ki ga vitez drži naperjenega v rokah. Ob levi strani vitezovih prsi je ščit, v katerem je gotovo bil nek heraldični znak, toda sedaj je vosek na tem mestu zamečkan. Vitezov konj je odet od vratu do repa s pokrivačem, od katerega se vidijo posamezni nabori (v. sl. 10).

Kot kralj si je dal Tvrtko napraviti tri nove kraljevske tiparje, prvi največji, tako imenovani prestolni pečat (sigillum maiestatis, Majestäts-siegel), ohranjen samo na listinah njegovih poznih naslednikov Štefana Tomaša in Štefana Tomaševića (pri Iviću slike št. 54, 55, 59, 60, 66 in 67; prim. GZM 1949/50, str. 124), drugi srednji, ki je doslej neznan oziroma neobjavljen, in tretji najmanjši, tako imenovani tajni pečat (sigillum secretum), ohranjen na njegovi listini Dubrovniku od 2. decembra 1382 (Ivić, sl. 25).

Njegov srednji, doslej neobjavljeni pečat je ohranjen na Tvrtkovi listini Benetkam od 23. avgusta 1385⁵⁰ in na šestih pismih Tvrtka Dubrovniku (z dne 3. novembra 1385, 20. oktobra 1387, 28. septembra 1388, 25. novembra 1388, 19. maja 1389 in 12. junija 1389; prim. GZM 1949/50, str. 132, 133, 135, 136 in 137), najbolje na pismu z dne 19. maja 1389. Tvrtkov srednji, doslej neobjavljeni pečat glede na luksuzno izdelavo sicer zaostaja za njegovim prestolnim pečatom, ki je tako dovršen in popoln izdelek graverske umetnosti, da se je le malo evropskih držav

⁴⁹ Zanimivo je, da napis na pečatu pri obeh, pri Štefanu in pri Tvrtku, začneja s križem, medtem ko niti ena njihova listina nima na začetku križa kot simbolično invokacijo, ker Bosanci kot bogomili križa niso uporabljali (prim. A. Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst? GZM 1948, 81 sl.), toda uporaba križa na teh dveh pečatih bo bržkone šla na rovaš katoliškega mojstra in je skoraj gotovo, da ga niti Štefan niti Tvrtko ne bi bila naročila.

⁵⁰ Prim. moje Originalni dokumenti južnoslovenskih vladara u mletačkom arhivu. Spomenik SKA 93, 127.

moglo meriti z njim, toda tudi srednji pečat je izdelek prvovrstnega mojstra (zanimivo in nepričakovano je, da sledi vodijo na Dunaj, medtem ko sem prvotno — prim. GZM 1949/50, 126 — pomišljal na Francijo; o tem bom bolj obširno razpravljal v GZM 1958). Ob obođu teče med dvema krogoma samo latinski napis (na banskem pečatu je bil napis vsaj deloma dvojezičen) z besedilom » • STEPHI • TVERTCHO —⁵¹ NI • D[ei] • G[ratia] • REGI • RASIE • E [etc]«. Pada v oči, da se je graver, verjetno po Tvrtkovi želji, izognil začetnemu križu s tem, da je gornji šilek gotskega okvira izvedel prav do vrha zunanjega oboda in je na ta način šilek zavzel tisti začetni prostor na vrhu, kjer po navadi stoji križ (isti trik je uporabljen tudi pri Tvrtkovem prestolnem pečatu).

Polje pečata zavzema osmerokotna gotska rozeta, v katero je vrisana druga notranja z dvema na znotraj upognjenima ogloma. Na dnu se v rozeti nahaja ščit, položen nekoliko v levo. Od levega kota ščita je poševno navzdol potegnjen povprečni tram, a pod njim in nad njim so po trije kvadratiči. Na desni ogel ščita je postavljen šlem, ki se zaključuje pri vrhu v trozobo kraljevsko krono, kar se tudi v zahodni Evropi od 14. stoletja naprej nahaja pogosto. Šlem ima na levi strani prerez za gledanje (vizir), z vsake strani pa se po ščitu spušča šlemov pokrivač. Iz kraljevske krone se dviga še perjanica (Helmbusch) okrogle oblike z nekoliko majhnih zrn (v. sl. 11).

Tvrtkov srednji tipar je služil za vzor samo njegovima prvima naslednikoma, Dabiši in Ostoji. Dabišin pečat je poznan (Ivić, št. 30) in je popolna kopija Tvrtkovega, le ime »TVERTCHONI« je spremenjeno v »DABISSE«. Med obema vlada torej isto razmerje kakor med pečatom Štefana II. Kotromanića in banskim pečatom Tvrtka I. Pri spreminjanju imena TVERTCHONI v DABISSE je nastala težava, ker šteje Tvrtkovo ime 10 črk, Dabišino pa samo 7. Graver je namesto prvih osem črk TVERTCHO v desni polovici pečata vstavil vseh 7 črk Dabišinega imena in je to šlo brez težave. V levi polovici napisa pa namesto obeh črk NI ni imel ničesar na razpolago in je ta prazen prostor izpolnil z zvezdico.⁵²

Srednji pečat kralja Ostoje, ki je tudi imitacija Tvrtkovega, doslej ni objavljen, razlikuje pa se od Tvrtkovega mnogo bolj kakor pravkar omenjeni Dabišin. Ohranjen je na njegovi listini Dubrovniku od 4. decembra 1409 (M 254, S 445) in pismih z dne 20. novembra 1414 (S 451), 28. oktobra 1416 (S 452 in 453), iz decembra 1416 (S 454) in iz februarja 1418 (S 455 in 456). Tudi pri Ostojinem je ime spremenjeno v »OSTOIE«, prav tako je v levi polovici vstavljena zvezdica, ker je Ostojino ime še krajše od Dabišinega, toda razen teh malih sprememb je dal Ostoja tudi v ščitu spremeniti heraldični emblem. Namesto Tvrtkovega

⁵¹ Spodnji šilek gotične rozete razdeljuje Tvrtkovo ime na tem mestu na dva dela.

⁵² Prim. isto zadrego graverja pri spreminjanju imena na Tvrtkovem prestolnem pečatu v GZM 1955, 139. V resnici bi se bil lahko ta prazen prostor izpolnil s črkami na ta način, da bi bila ali kratica D (Dei) izpisana v celoti, ali pa kratica G (Gratia) razširjena v GRA, toda graverju je bilo enostavneje v prostor vstaviti zvezdico kakor nove črke.

in Dabišinega povprečnega trama in treh kvadratičev nad tramom in pod tramom je Ostoja dal ves prostor ščita izpolniti s kraljevsko krono. Na isti način je spremenil heraldične znake tudi na velikem prestolnem pečatu. Zopet se vidi, kakor smo omenili že pri pečatih Balšićev, da heraldični emblemi še niso bili neki *nespremenljivi državni grbi*, ampak je vsak vladar izbiral heraldične znake po svoji volji in okusu (v. sl. 12).

Medtem ko se Tvrtkov in Dabišin srednji tipar pozneje ne uporabljal nikdar več in se zdi, da sta bila po njuni smrti uničena ali pa sta izginila ob priliki njihovega spreminjanja na nova imena, je Ostojin srednji pečat ostal v bosenski državni pisarni in imel čudno usodo. Že to je nenavadno, da ga je po Ostojini smrti uporabljal njegov bivši tekmeč in naslednik Tvrtko II. na treh svojih pismih Dubrovniku (z dne 13. februarja 1424, 26. marca 1438 in 22. junija 1443; prim. GZM 1949/50, 177, 182 in 183), nenavadno ne zato, ker bi bila uporaba predhodnikovega pečata po nasledniku nekaj posebnega ali redkega, ampak zaradi tega, ker je imel Tvrtko II. kar tri svoje tiparje na razpolago, pa je vseeno brez vidnega vzroka uporabljal Ostojinega. Edinstveno ne samo v naši, ampak verjetno tudi v svetovni sfragistiki pa je to, da uporablja Ostojin tipar še 40 let po njegovi smrti njegov tretji naslednik kralj Štefan Tomašević. Zastonj bi ugibali o vzroku tega edinstvenega pojava, dejstvo je samo to, da so zadnji štirje dokumenti bosenske državne pisarne, izdani Dubrovniku od Štefana Tomaševića 25. novembra 1461 (M 392—395 oziroma S 738—741), overjeni z Ostojinim srednjim tiparjem.

Ostojin tekmeč in naslednik Tvrtko II. se je izneveril stoletnim tradicionalnim oblikam bosenske sfragistike in ujedel v svoji pisarni dva doslej poznana tiparja, prvega samo s cirilskim napisom (Ivič, sl. 34), drugega samo z latinskim (Ivič, sl. 46), ki sta oba precej različna od prejšnjih bosenskih pečatov, poleg teh pa še tretjega, manjšega, ki je bil do nedavna sploh neznan. Ugotovil sem ga v zelo nejasnih odtiskih na dveh dokumentih kralja Štefana Tomaša (na trgovski pogodbi kralja s trogirskim knezom Nikolo z dne 3. februarja 1449 in na Tomaševem pismu Dubrovniku iz leta 1453; prim. GZM 1949/50, str. 188 in 191) in ga seveda pripisal Štefanu Tomašu. Tem večje je bilo presenečenje, ko sem v arhivu frančiškanskega samostana v Ljubljani odkril original listine Tvrtka II. bosenskim frančiškanom z dne 25. januarja 1436 (tekst listine je bil poznan že v 18. stoletju, toda za original se ni vedelo, da se nahaja v Ljubljani) in videl, da na listini visi pečat, na katerem je odtisnjen isti tipar, ki sem ga prej pripisoval Štefanu Tomašu. Frančiškanski samostan v Ljubljani ima poleg te originalne Tvrtkove listine tudi fotografijo njegove listine italijanskemu frančiškanku in papeževemu legatu sv. Jakobu de Marchia iz leta 1433 (Fermendžin, Acta Bosne, str. 139, št. 711) in po fotografiji se vidi, da je impressum na tej listini izdelan z istim tiparjem Tvrtka II. kakor na njegovem visečem pečatu iz leta 1436, tako da je ta tipar na Tvrtkovih listinah ugotovljen dvakrat in torej ni Tomašev, kakor je bilo videti v začetku, ampak Tvrtkov.⁵³

⁵³ Prim. moje Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije. Radovi Nauč. dr. Bih. III, str. 33, in 37.

Ta pečat na listini Tvrtka II. iz leta 1436 je sicer močno poškodovan, ker je odlomljen njegov gornji del, toda glavni in karakteristični njegovi elementi so ohranjeni in od vseh štirih poznanih odtiskov tiparja je odtisec na tej naši listini iz leta 1436 še najbolj jasen. Na vseh drugih listinah, na Tvrtkovi listini fra Jakobu de Marchia, na Tomaševih listinah Trogirčanu Nikoli⁵⁴ in na Tomaševem pismu Dubrovniku, odtisec tiparja ni napravljen neposredno na vosek, ampak je na znani srednjeveški način čez vosek najprej položen štirikot vlažnega papirja in tipar udarjen na ta papir. Takšni odtiski tiparjev so redkokdaj jasni in tudi tozadevni odtiski Tvrtkovega tiparja so v vseh primerih tako nerazločni, da so sicer vidni sestavni deli pečatne podobe, toda črke napisa je nemogoče dešifrirati, zaradi česar sem ga na Tomaševih listinah pripisal Tomašu. Edino na našem pečatu iz leta 1436, na katerem je tipar vtisnjen naravnost v vosek, so črke razločne, seveda kolikor jih je ohranjenih.

Ta tretji tipar Tvrtka II. ima premer 2,4 cm, zaostaja torej občutno za njegovimi srednjimi tiparji, še bolj občutno pa prekaša njegov mali tipar, ki je oval 1,2 × 1,5 cm (Ivić, sl. 42; slika je obrnjena narobe; prim. GZM 1949/50, str. 173). Po svojih sestavnih delih je tipar Tvrtka II. delna imitacija srednjega tiparja očeta Tvrtka I., toda med obema je v izvedbi toliko razlik, da delajo na prvi pogled vtis nesorodnosti. Tudi tipar Tvrtka II. ima samo latinski napis v krogu ob obodu, ohranjene pa od njega samo črke »ERTCON [reg]IS BOS[ne]«. Črke niso več v lepi in razločni kapitali kakor pri Tvrtku I., ampak v gotski majuskuli, ki obliko črk zelo spreminja. Tvrtko II. je obdržal tudi očetov gotski osmerokotnik, toda spremenjen, ker je spodnji del namesto šiljastega loka izpadel, tako da je podoben že štirikotniku. V tem štirikotniku se nahaja poševno v levo položen ščit, vsebina ščita pa je popolnoma drugačna kakor pri Tvrtku I., Dabiši ali Ostoji, enaka pa ščitú na srednjem tiparju Tvrtka II. iz leta 1433 (Ivić, sl. 46) in predvsem enaka heraldičnim emblemom na denarju Tvrtka II.⁵⁵ Na dnu ščita je namreč velika začetna črka T njegovega imena, stranski potezi črke pa segata skoraj do osnovne črte. V gornjem delu ščita je trizoba kraljevska krona, ki je n. pr. pri Ostoji izpolnjevala vso površino ščita. Nad ščitom je šlem, ki prehaja, enako kakor na očetovem srednjem tiparju, v drugo kraljevsko krono, iz katere se dviga perjanica. Na našem pečatu iz leta 1436 je sicer ta druga kraljevska krona uničena, toda je dobro vidna na vseh treh ostalih odtiskih istega tiparja (v. sl. 13).

Usoda tega tiparja Tvrtka II. je prav tako zanimiva kakor usoda Ostojinega. Kakor se vidi, je tipar po smrti Tvrtka II. ostal v državni pisarni in je služil njegovemu nasledniku Štefanu Tomašu. Po Tomaševi smrti pa ni ostal več v pisarni, ampak ga je vzela Tomaševa vdova, kraljica Katarina, mačeha Tomaševega sina in naslednika Štefana Tomaševića (ki je Tomašev sin iz prvega zakona z Vojačo), Štefan Tomašević pa je moral uporabljati, kakor smo videli, tipar kralja Ostoje. Ko

⁵⁴ Prim. reprodukcijo listine pri VI. Mošin, *Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije II. Reprodukciije*. Zagreb 1952, str. 116, sl. 133.

⁵⁵ Prim. I. Rengjeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*. GZM 1943, 382.

je po zavzetju Bosne kraljica Katarina zbežala v Rim, je vzela ta prvotno Tvrtkov tipar s seboj in še leta 1471 je zapečatila neko svojo prošnjo vojvodi Ludviku Gonzagi v Mantovi s tem tiparjem!⁵⁶ Bolj drastične ilustracije zavoženosti razmer v Bosni v zadnjih letih pred končnim propadom si ni mogoče zamisliti, ko kralji niso več niti toliko kralji, da bi zmogli svoje lastne pečate, ampak se morajo posluževati pečatov svojih prednikov.

2. *Pečati velefevdalcev*. Največ neznanih bosenskih pečatov imamo med bosenskimi velefevdalci.

Od vojvode Radosava Pavlovića sta doslej poznana dva tiparja, njegov mali s premerom 1,8 cm (Ivić, sl. 43 in 44)⁵⁷ in veliki s premerom 4 cm (Ivić, sl. 45), neznan pa je ostal njegov srednji tipar, ki je odtisnjen kot viseči pečat na Radosavovi pobotnici Dubrovniku z dne 31. januarja 1437 (M 327, S 613), toda v tako poškodovanem stanju, da je ohranjena samo njegova leva tretjina (pač pa ta v nenavadno jasnem odtisku), a kot impressum na njegovi pobotnici Dubrovniku iz januarja 1439 (M 333, S 614) in na njegovem trgovskem privilegu Dubrovniku z dne 10. aprila 1441 (M 337, S 616). Na obeh zadnjih dokumentih odtisek tiparja ni na vosku, ampak na papirju, ki je položen preko voska, zaradi česar sta oba odtiska precej nejasna.

Radosavov srednji tipar je popolna, samo zmanjšana kopija njegovega velikega tiparja s premerom 2,5 cm. Med dvema koncentričnima krogoma teče ob obodu dobesečno isti napis kakor na velikem »+⁵⁸ СИ ПЕЧАТЬ ВОЕВОДЕ РАДОСАВА ПАВЛОВИКА«. Črke napisa na srednjem tiparju niso niti za ½ mm manjše od črk na velikem tiparju, so pa zato mnogo bolj ozke in stisnjene kakor na velikem. V pečatnem polju se nahajajo zopet isti sestavni deli kakor na njegovem velikem tiparju, namreč trije stolpi, srednji, najvišji, s 5 zobci (Zinnen), oba stranska pa nižja in samo s po 3 zobci. Vrata v grad, ki ga predstavljajo stolpi, so samo pod srednjim stolpom (v. sl. 14).

Mnogo več neznanih pečatov je ohranjenih iz pisarne Kosač, gospodarjev Huma. Od treh bratov, Sandalja, Vuka in Vukca, je Ivić objavil samo pečate prvih dveh (Ivić, sl. 40 in 41), čeprav je na istih dveh listinah, na katerih sta pečata Sandalja in Vuka (M 268 in 272 oziroma S 314 in 322) tudi Vukčev pečat. Verjetno ni opazil, da se Vukčev pečat precej razlikuje od Vukovega. Kosače imajo v prvih dveh generacijah, t. j. do hercega Stjepana, izključno samo tako imenovane monogramске pečate (najbrž so imeli enake monograme v rodbini že prej, toda od prejšnjih članov rodbine, n. pr. od Sandaljevega strica, Tvrtkovega znanega voj-

⁵⁶ Njegovo risano sliko prim. pri Lj. Thalloczy, Studien zur Geschichte von Bosnien und Serbien im Mittelalter, Wien 1914, str. 299, a tekst prošnje str. 115, opomba 1.

⁵⁷ Ivićeva št. 43 je z Radosavove listine Dubrovniku od 24. aprila 1421 (M 277, S 591), isti tipar pa je uporabljen tudi na Radosavovi listini od dne 7. aprila 1423 (M 283, S 599), toda je odtisek tiparja tako nejasen, da ga je Ivić, misleč, da gre za novi tipar, objavil pod št. 44 še enkrat, medtem ko Radosavovega srednjega tiparja ni upošteval.

⁵⁸ Čeprav je Radosav bogomil, se križ nahaja na vseh njegovih pečatih.

skovodje Vlatka Vukovića, ni ohranjen noben pečat). Tako ima n. pr. Sandalj v pečatnem polju samo začetni črki »CĀ«, ki sta obkroženi z napisom, vojvoda, poznejši herceg Stjepan, črke obkrožene z napisom. Prav tako imata tudi Vuk in Vukac v polju samo začetni črki in napis okoli njih, toda kljub enakim monogramskim črkam sta črki v zelo različni obliki. Vukov znak je izveden v nesorazmerno visokih, a ozkih črkah, Vukčev pa v nizkih in širokih. Črka ima pri Vuku obliko (obrnjeni veliki R), pri Vukcu pa spodaj trebušast krog, iz katerega sredine se dviga »ižica«. Poleg tega imata Vukčevi monogramski črki še znak skrajšanja nad seboj, česar Vukovi črki nimata. Znak skrajšanja ni v obliki premočrtne ali zavite »title« (ali) , kakor ga navadno vidimo v rokopisih, ampak v obliki klobuka (; v. sl. 15).⁵⁹

Od Vukčevega sina Stjepana sta poznana oba vojvodska tiparja (Ivić, sl. 51 in 52), od njegovih herceških pa srednji tipar s cirilskim napisom okoli monograma (Ivić, sl. 61 in 62),⁶⁰ njegov veliki z latinskim napisom in heraldičnimi znaki namesto monograma (Ivić, sl. 73)⁶¹ in njegov mali tipar, ki pa je ohranjen šele na listini njegove vdove Cecilije Dubrovniku od 28. maja 1467 (M 409, S 777; Ivić, sl. 70; slika je obrnjena narobe). Toda ta mali tipar ni edini mali tipar hercega Stjepana, kajti na njegovi pobotnici Dubrovniku od 13. oktobra 1461 (M 390, S 670) je uporabljen drugačen mali tipar kakor je na Cecilijini listini. Sicer so vse posameznosti pri obeh popolnoma iste, pri obeh v polju monogram , nad njim črka , na njej herceška krona, a ob obodu napis »+ СІА ПЕЧАТЪ ХЕРЦЕГА СТЕПАНА«, toda dimenzije so pri obeh različne, kajti Stjepanov iz leta 1461 meri samo 1,6 × 1,8 cm, Cecilijin iz leta 1467 pa 1,8 × 2,2 cm. Žal je odtisek tega najmanjšega, doslej neznanega tiparja hercega Stjepana precej nejasen, toda vsaj glavne karakteristike so vidne (v. sl. 16).

Tudi od obeh sinov hercega Stjepana, Vladislava in Vlatka, niso poznani vsi pečati. Od Vladislava je poznan njegov srednji okrogli (Ivić, sl. 68) in veliki okrogli pečat (Ivić, sl. 69), neznan pa je ostal njegov mali ovalni in drugi srednji okrogli pečat.

⁵⁹ Da je Vukac poleg malega tiparja imel še enega večjega, ki ga je Ivić (sl. 58) napačno pripisal Vuku, prim. GZM 1952, str. 295.

⁶⁰ Zopet daje Ivić v sl. 61 in 62 isti tipar. Prvi odtisek z listine od 19. julija 1453 (M 368, S 667) je izpadel zaradi napačnega pritiska bolj nejasen, je pa isti kakor drugi z listine od 10. aprila 1454 (M 371, S 669), ki je bolj razločen.

⁶¹ Ivić ga pripisuje Stjepanovemu sinu Vlatku, ker visi na Vlatkovi listini Dubrovniku od 26. julija 1470 (M 433, S 774), toda napis na pečatu se glasi »Ilus[trissimil] d[omi]ni ducis Stephani S[an]c[t]i Sabe et regni Bosne«, a Vlatko nikdar ni uporabljal ime Stefan, ampak izključno samo Vlatko (v. pozneje str. 71 sl.). Gre torej očitno za enega od pogostnih primerov uporabe očetovega tiparja po sinu.

Vladislavov mali pečat je ohranjen edino na njegovi pobotnici Dubrovniku z dne 17. junija 1469 (M 431, S 709). Odtisek tiparja v vosku je žal tako slab in tako zamečkan, da se lako ugotovi samo to, da je bil visokoovalne oblike in da je Vladislav edino v tem pečatu ostal zvest rodbinski tradiciji, namreč monogramskemu tipu. S srednjim in velikim pečatom je Vladislav prešel na tip heraldičnih pečatov, v malem pa je obdržal samo monogram in napis okoli njega, kakor je bilo v navadi pri vseh Kosačah do latinskega tiparja hercega Stjepana. Tudi Vladislavov ima v polju samo črke »ВЛЈА«, ne vidi pa se, ali je nad črkami bila tudi krona, kakor pri Stjepanu in Vlatku. Ob obodu je napis, od katerega pa so ohranjene samo črke »...ВОЕВО[ДЕ ВЛЈА]ДИСЛЈА[ВА]« (v. sl. 17).

Proti koncu svojega življenja si je dal Vladislav napraviti drug srednji tipar, bodisi da se mu je prvi zgubil, bodisi da je postal preveč obrabljen. Drugi srednji tipar je ohranjen samo na njegovi pobotnici Dubrovniku z dne 27. oktobra 1487 (M 458, S 712), razlikuje pa se od starega (Ivić, sl. 68) edino v tem, da na obeh straneh šlema ni stiliziranih vejic, ki se na starem vijejo v desno in levo pod šlemom, ampak je ostalo polje na obeh straneh prazno. Drugače je ostala nespremenjena velikost in heraldični emblemi (v. sl. 18).

Od drugega Stjepanovega sina, hercega Vlatka, je doslej poznan samo njegov večji cirilski tipar (Ivić, sl. 71), neznana pa sta ostala, podobno kakor pri Vladislavu, njegov mali in večji latinski tipar. Mali tipar je ohranjen na petih pobotnicah (M 411/XI, 411/XII, 411/XIII, 411/XIV in 411/XIX oziroma S 763, 764, 765, 766 in 771), ki sta jih izdajala Dubrovniku oba brata, Vlatko in njegov najmlajši brat Stjepan, poznejši poturčenec Ahmed beg Hercegoglu. Pobotnice so izdajane v imenu obeh bratov in se v resnici na njih nahajata v večini primerov pečata Vlatka in mladega, komaj 14-letnega Stjepana (slika njegovega pečata pri Iviću, sl. 72), raziskovalci pa niso opazili, da se na prej omenjenih petih pobotnicah ne nahaja Stjepanov, ampak Vlatkov mali pečat. V teh primerih je šlo verjetno za zlorabo s strani Vlatka,⁶² toda to za sfragistiko ni važno, pač pa je važno to, da je Vlatkov mali pečat sploh ohranjen.

Enako kakor Vladislav se tudi Vlatko v svojem malem tiparju drži tradicije Kosač, t. j. monogramskega pečata. V polju so samo črke »ВЛЈА«, nad njimi po očetovem vzoru črka T, a nad njo herceška krona. Toda medtem ko je pri očetu krona velika, je njegova tako majhna, da se komaj opazi. Ob obodu pečata je napis »+ П[ечатъ] СВИТЛОГА ХЕРЦЕГА ВЛАТКА«. Oče je imel v napisu »ГОСПОДИНА ХЕРЦЕГА«, sin pa »СВИТЛИ ХЕРЦЕГЪ«. Tudi oblika tiparja je stari, tipično kosački pokončni osmerokotnik, samo nekoliko večjih dimenzij, kakor je bil pri Sandalju, Vuku in Vukcu, kajti pri Vlatku meri 1,5 × 1,8 cm. Zato so črke napisa večje in bolj jasne kakor so bile pri prejšnjih kosačkih tiparjih (v. sl. 19).

Od leta 1470 naprej Vlatko ne uporablja več niti svojega večjega niti malega tiparja (zdi se, da je oba izgubil že pred 26. julijem 1470, ko mora svojo zgoraj omenjeno pobotnico Dubrovniku zapečatiti z oče-

⁶² Podrobneje o tem prim. GZM 1952, str. 312 in 319.

tovim latinskim tiparjem), ampak je iz teh poznejših let ohranjen samo njegov večji latinski tipar, ki doslej ni bil objavljen. Nahaja se kot impressum na njegovih pobotnicah Dubrovniku z dne 17. avgusta 1476 (M 441, S 775) in 5. oktobra 1478 (S 776). Na prvi pogled je latinski tipar točna kopija njegovega večjega cirilskega tiparja, pri natančnejšem pregledu pa se vidi, da so med obema tudi druge razlike, ne samo glede na jezik napisa. Že premer latinskega tiparja je za 1,5 mm manjši od cirilskega in meri samo pičla 2,7 cm. Še bolj pada v oči to, da je grb v pečatnem polju sicer popolnoma enak grbu na cirilskem tiparju, toda je obrnjen v nasprotno smer kot na cirilskem. Ščit in zmaj sta na cirilskem obrnjena v levo, na latinskem pa v desno. Medtem ko je premer kroga pri latinskem za 1,5 mm manjši, je grb v tem krogu za dober milimeter višji kakor na cirilskem. Posledica tega je, da na latinskem grb ne prebija napisa samo pri dnu kroga kakor na cirilskem, ampak tudi pri vrhu, kjer napis začinja desno od zastave v zmajevih šapah, a končuje levo od zmajeve glave. Pri cirilskem tiparju se začinja napis s križem, pri latinskem je brez križa, in končno, pri cirilskem si sledijo besede ena drugi brez vmesnih znakov, pri latinskem pa so besede deljene ena od druge z majhnimi krožci. Napis se glasi: ° SIGIL ° VLATCHI ° — DUCIS ° S ° SABLE ° (v. sl. 20).

Od rodbine bratov *Vlatkovićev*, ki so po ženski liniji (po Stani, hčerki kralja Dabiše) potomci Kotromaničev in zaradi tega uporabljajo za pečate rdeč vosek, ni znan noben pečat, čeprav so ohranjeni štirje.

Prvi je ohranjen na pobotnici sedmih bratov in enega bratranca Dubrovniku z dne 25. marca 1458 (M 383, S 715). V imenu vseh osmih lastnoročno piše in pečati pobotnico Žarko Vlatković verjetno s svojim osebnim pečatom. Ker je šel pregib papirja čez levo stran pečata, je ta precej poškodovan in tudi odtisek na papirju, položenem čez vosek, ni jasen, toda vidi se, da je visokoovalne oblike, velikosti ca. $1,6 \times 2,2$ cm. Od heraldičnih znakov v polju se opaza samo ščit pri dnu, ki je položen nekoliko v levo, a v njem tri poševne prečke. Nad ščitom je bil verjetno šlem in nad šlemom perjanica, toda vse to je v zelo nejasnih obrisih. Na desni strani pečata je opaziti sledove črk, na levi pa je pečat zlomljen in se ne vidijo niti njihovi sledovi, čeprav so gotovo bile (v. sl. 21).

Drugi pečat je ohranjen na pobotnici bratov Ivaniša, Žarka, Avgustina in Tadije Dubrovniku z dne 4. oktobra 1482 (S 718). Pobotnica je pečatena s štirimi pečati, ki so pritrjeni v eni vrsti pod tekstom. Od vseh štirih je krajnji desni odpadel in se vidijo v papirju samo prerezi za papirnati trak, trije pa so ohranjeni, toda na vseh treh se nahaja odtisek enega samega tiparja, vendar pa nobeden ni dobro odtisnjen, tako da kljub trem odtisom napis ni v celoti čitljiv. Tipar je krog s premerom 1,7 cm. Od napisa se vidijo na desni strani črke »SI(gillum) DOMINI«, na levi strani se ime ne more dešifrirati. Po izrazu »domini« bi sodili, da je bil tipar od enega samega brata, a da je veljal za vse štiri (gotovo tudi na četrtem, sedaj odpadle pečatu, ni bil uporabljen drug tipar kakor pri ohranjenih treh; v. sl. 22).

Napis je prekinjen pri vrhu in pri dnu grba, ki sega od spodnjega do zgornjega oboda. Grb ima spodaj ščit, nekoliko nagnjen v levo kakor

pri zgoraj omenjenem prvem pečatu, in prav tako tri poševne prečke. Nad ščitom je šlem, izpod katerega se vijejo desno in levo v polje stilizirane vejice, a iz šlema se dvigata do pečatnega oboda dve peresi.

Tretji in četrti pečat sta eden poleg drugega na pobotnici Avgustina Vlatkovića od 19. aprila 1488 (M 459, S 719; zakaj je pobotnica, ki jo izdaja Avgustin sam, pečatena z dvema pečatoma, ni jasno) in na pobotnici Žarka in Tadije iz istega dne (M 460, S 720), a levi pečat je razen tega še sam, brez desnega, na pobotnici Žarka in Tadije z dne 27. marca 1493 (S 723). Iz uporabe teh tiparjev se vidi, da se v srednjem veku ni strogo gledalo, čigav je tipar, ampak da je bilo glavno, da je na dokumentu pečat, a vseeno čigav (v. sl. 23—24).

V obeh primerih, kjer sta na pobotnicah po dva pečata, je desni Avgustinov. Od napisa ob obodu kroga s premerom 2,7 cm se namreč lahko razpoznajo črke gornje polovice pečata, medtem ko so črke spodnje polovice na obeh straneh in na obeh odtisih tako nejasne, da je čitanje nemogoče. Na desni polovici je od napisa čitljivo ime »+ AUGUSTI...«, na levi pa »... HUMINI«. V polju pečata je isti grb kakor na obeh malih pečatih, t. j. spodaj v levo nagnjen ščit s tremi poševnimi prečkami, na njem šlem, iz katerega se vijeta v desno in levo dve stilizirani vejici, a iz šlema navzgor dva v loku zavita roga. Dimenzije vseh sestavnih delov so na večjem pečatu seveda mnogo večje kakor na malih, toda v bistvu so vsi deli popolnoma enaki. V spodnjem delu pečata ščit prebija napis in sega prav do roba tiparja, v zgornjem delu pa segata oba roga samo do notranjega kroga in ne delita napisa.

Levi pečat je nekoliko večji krog s premerom 2,9 cm. Med obema koncentričnima krogoma je napis, toda od vsega napisa je viden samo križ na začetku, nadaljnjih črk ni mogoče dešifrirati na nobenem od treh odtisov pečata. Verjetno je bil tipar že tako obrabljen, da črke pri odtisu niso bile več zaznavne. V polju pečata sta spodaj ista sestavna dela kakor na obeh malih in na večjem Avgustinovem pečatu, namreč v levo nagnjen ščit s tremi poševnimi prečkami, nad ščitom šlem, izpod katerega se vijeta desno in levo v polje stilizirani vejici, ki sta na tem pečatu drugačne oblike kakor na ostalih tiparjih. Iz šlema se na zadnjem tiparju ne dvigata dva roga, kakor na ostalih, ampak perjanica v obliki krogle, ki ima na vrhu pet jezičkov. Vsaj po zamisli je perjanica podobna perjanicam na bosenskih kraljevskih srednjih pečatih Tvrtka I., Dabiše in Ostoje, čeprav je izvedba nekoliko različna. Na obeh straneh perjanice so v polju po tri pike.

Močno pada v oči, da so spodnji deli pečatov tako pri obeh zadnjih Kosačah, Vladislavu in Vlatku, kakor pri Vlatkovići enaki. Kosače in Vlatkovići imajo spodaj isti ščit, nagnjen v levo, enako prečkan s tremi poševnimi prečkami, in pri enih in drugih leži na ščitu šlem, izpod katerega se vijeta v desno in levo polje stilizirani vejici. Edino zgornji deli so pri Kosačah drugačni kakor pri Vlatkovići, kajti Kosače imajo nad šlemom zmaja, Vlatkovići pa dva roga oziroma perjanico. Ni verjetno, da bi bila identičnost spodnjih delov grba, namreč ščita in šlema z okrasnimi vejicami, samo slučajna. Graverji pač niso izdelovali tiparjev po svoji zamisli ali inspiraciji — a oba večja tiparja Vlatka, Vladislavov

srednji in Avgustinov večji, so izdelani tako enako, da se vidi, da jih je delala ista roka ali vsaj ista šola — ampak so jih izdelovali po naročilu. Če pa so Kosače naročili iste spodnje sestavne dele kakor Vlatkovići, so morali obe rodbini vezati ne samo isti sestavni deli grbov, ampak tudi ista rodbinska podlaga, z drugimi besedami, Kosače in Vlatkovići, sodeč po njihovih grbih, izvirajo iz istega rodu.

UNBEKANNTE SÜDSLAWISCHE URKUNDENSIEGEL

Zusammenfassung

D. Verf. veröffentlicht neun noch unbekannte Siegel der serbischen (1: Stephan d. Erstgekrönte u. 1215; 2: Grđoman' 1252; 3: Knez Lazar 1388; 4: Vuk Branković 1388; 5: Kneginja Milica als Nonne Euthymia 1398; 6: Georg II. Sracimirović Balšić 1388; 7: Kostadin Balšić 1395; 8: Kephaliā Radić 1374; 9: Stephan Lazarević 1407—1415) und fünfzehn der bosnischen Herrscher und Magnaten (10: Tvrtko 1357—1367; 11: Tvrtko 1389; 12: Ostoja 1409—1418; 13: Tvrtko II. 1436; 14: Radosav Pavlović 1437; 15: Vukac Kosača; 16: Herzog Stjepan Kosača 1461; 17—18: Vladislav Kosača 1469 bzw. 1487; 19—20: Vlatko Kosača; 21: Žarko Vlatković 1458; 22: Die Brüder Vlatkovići 1482; 23—24: Augustin Vlatković und der Siegel seiner Brüder 1488—1493).